

MÝTUS A INSPIRACE

Jiří Franěk (Praha)

Mezi Jakobsonovými studii o staré ruské literatuře zaujímá zvláštní místo zdaleka nejrozsáhlejší soubor jeho prací Slovo o pluku Igorově, dnes přetištěný téměř souborně ve IV. svazku Jakobsonových spisů, Selected Writings. První velkou a zásadní studií o Slově je monumentální „La Geste du Prince Igor“ z r. 1948.

Jakobson se ke Slovu vrátil ještě několikrát, v anglické studii The Puzzles of The Igor' Tale a snad na ruské čtenáře myslil svým přehledem Слово о полку Игореве в Соединенных штатах Америки. V této poslední studii vydává Jakobson počet ze své práce, líčí postup a organizaci seminářů, kde Slovo probíral. Jinak více méně opakuje své dosavadní závěry, ale hlavně v ničem nemění svůj přístup.

Jakobson je asi nejvýznamnější a možná i nejbojovnější zastánce pravosti Slova a v jeho závěrech je nesporně vždy vidět lví spár génia. Prací o Slově je nescíslně, ale většina z nich je dílčích, Jakobsonova ctižádost směřovala nesporně k napsání souhrnné a možná i „definitivní“ studie. Proto shledává všechny prameny, porovnává i srovnává je, pokouší se charakterizovat pravopis a nakonec i vyluštit text.

Jakobson věnuje pozornost i nejstarším překladům, tak jako druzí badatelé si klade otázku, zda překladatelé měli, nebo alespoň mohli mít v ruce originál.

Snaží se beze zbytku porozumět textu a nevynechává snad žádné takzvané „temné místo“. Všechny filologické záhady dovede rozluštit, buď text jinak přečte, nebo přefazuje hlásky, respektive písmena z jednoho slova k druhému, hledá písařské chyby. Je to úplný filologický koncert, zacházející do nejextrémnějších jemností, je to, abych užil slov jednoho z přednášejících, „eskamotérské umění Jakobsonovo“. Vlastně až zaráží, jak si Jakobson ví se všemi těžkostmi rady. V jedné své stati říká, že je to filologie, kdo vyřeší a může beze zbytku vyřešit všechny záhady Slova. Génius je velký i ve svých omylech. Jakobsonův výkon je podivuhodný, ale právě jeho základní myšlenka je falešná. Jak může filologie, anebo přesněji lingvistika, dát definitivní odpověď na otázky, které Slovo před nás klade, a na prvním místě na otázku autenticity? Vždyť předmět bádání neexistuje, text, z něhož by bylo třeba vyjít, je fikcí, a závěry badatelů se blíží nezávazné hře, je to něco jako šachy,

anebo něco jako vyšší matematika, vyvozující často další poznatky ze svých vlastních zákonitostí, nikoliv z konkrétní skutečnosti.

Jakobson v této své činnosti šel nejdál, pokouší se rekonstruovat původní text památky. Je to po prvních pokusech z minulého století a počátku tohoto vlastně první „moderní“ přepis Slova do staré ruštiny. Jakobson chtěl zřejmě darovat své stále milované vlasti jakýsi podklad pro definitivní znění díla. Svým způsobem se mu to podařilo, vzápětí po něm se vynořily další „překlady do staroruštiny“, o kterých, byť byly z pera vynikajících znalců, lze však říci, že z Jakobsonova čtení vycházejí. Asi to ani jinak nemůže být. Nicméně pokud - podotýkám, že jde jen o mou konstrukci — se Jakobson snažil zařadit se tím do tehdy sovětské školy vykladačů, nezdařilo se mu to, v Sovětech byly pochopitelně přetiskovány novější pokusy o stanovení staroruského znění.

Jaký smysl ovšem Jakobsonův počin má? A jaký smysl má počin i jeho následníků? Sám Jakobson má pět variant staroruského textu, a jak postupovala věda a bude postupovat dál, budeme mít před očima stále jiné a nové znění staroruského textu. Tímto postupem vlastně vzniká stále znovu umělecký artefakt; je to jaksi vzhůru nohama, místo nových konkretizací a interpretací vzniká znovu a znovu výchozí text. Abych užil slov jiného z účastníků symposia, jde o záznam vlastní strukturující činnosti, není už natolik důležité, co v konkrétní básni (Slově) skutečně je, nýbrž určitým svrchovaným a vlastně tvůrčím aktem vzniká něco nového, aspoň nově uspořádaného.

Stálým vznikem nových a nových „staroruských“ textů se ovšem ustaluje vědomí o existenci něčeho, co dosud nebylo beze zbytku prokázáno. Ale právě proto, že vznikají a budou vznikat stále nově a nově staroruská znění, ukazuje to marnost tohoto počínání. De facto jde stejně o interpretaci, a nikoliv o stanovení skutečného, byť jen „možného“ textu, a za druhé i „staroruština“ je určité abstraktum. Tak jako neexistuje de facto žádná ruština, čeština, franština v moderní době, ale hmatatelně existují jen konkrétní jazykové projevy, tak tím méně existuje nějaká jednoznačná, autentická staroruština. Můžeme se tedy právem ptát, do jaké staroruštiny Jakobson přeložil Slovo a do jaké je překádají jeho následníci.

Jakobsonovi je ovšem nutno vzdát čest, že bojuje takřkajíc s otevřeným hledím. Nevyhýbá se žádným argumentům svých protivníků a snaží se svou při vyjasnit ze všech stran. Diskutěři tohoto už dvousetletého sporu většinou vyjmenovávají své protivníky a pak si vyhledávají problémy podle své potřeby, svých znalostí, podle svých nejlépe odborně zpracovaných polí a oborů. Takže u Jakobsona máme vlastně první seznam všech „skeptiků“ (a zároveň si uvědomujeme, že texty těchto skeptiků jsou prakticky nedosažitelné) a Jakobson s nimi otevřeně polemizuje, nejvíce pozornosti ovšem uděluje tehdy hlavnímu opozičníku, tj. André Mazonovi.

Zcela fair ovšem proti němu v některých případech nepostupuje, tak mu například vytyká, že Mazon psal své skeptické pojednání o Slově ve smutném roce 1940. To se u Jakobsona vyskytuje několikrát, a nemůže být pochyby, že je to narážka na válku, kdy tedy Mazon se zabýval něčím, co spíše mohlo zeslabovat duchovní sílu Rusů bojujících proti hitlerovským bandám, zatímco o Jakobsonovi víme, že se podle svých sil aktivně účastnil v boji s fašismem, a nepochybně, jak konec konců vyplývá z některých jeho slov, své — jak se domníval - definitivní prokázání pravosti Slova považoval za práci upevňující ducha v boji proti tehdejšímu tmářství přicházejícímu z Německa. A při vší nefalšované úctě k Jakobsonově chování a činnosti za války, je přece jen nutno říci na Mazonovu obranu: Rok 1940 byl skutečně smutný, neboť po francouzské kapitulaci bojovala proti Německu zcela osamoceně jen britská vojska, zatímco Sovětský svaz více nebo méně svými dodávkami pomáhal nacistickému Německu.

V diskusi s Mazonem se mi nejpřesvědčivější jeví partie, které zařazují Slovo o pluku Igorově do poetiky literatury XII. století. Naproti tomu řezenský profesor Trost dokládá, a možná stejně přesvědčivě, že Slovo odpovídá poetice XVIII. století. Profesor Walter Schamschula na právě v Bratislavě proběhnuvším sjezdu slavistů zařadil Slovo do celého myšlenkového a kulturního světa XVIII. století. Je nutno konstatovat, že kdežto s jednotlivými slovy a „temnými místy“ se dá žonglovat, nemělo by to být možné s poetikou a poetickými představami. Dokonce se mi zdá, že právě tudy vede daleko spíše cesta k rozhodnutí, alespoň pravděpodobnému, kam Slovo skutečně zařadit. Je možné, že historická poetika nemá ještě takové nástroje, že nezná ještě takové postupy, aby do sporu mohla s větší vehemencí zasahovat a aby výsledky nebyly naprosto protichůdné, ale je také možné, že problém je v tom, že se Slovu z hlediska zařazení jeho poetiky podle časových určení věnovalo příliš málo pozornosti.

Jakobson útočil proti Mazonovi a diskutoval s ním. Věřil zřejmě, že se spor o pravost rozhodne mezi nimi. Nicméně asi po čtvrti století připravil Mazon se svým žákem Laranem vydání do té doby nepřístupného spisu ruského historika Michaila Uspenského, zemřelého za druhé světové války. Dílo je bohužel nedokončené, vůbec v něm schází slibovaná část o Tmutorakaňském kameni, ale z textu je jasné, že Uspenskij považuje i Tmutorakaňský kámen za smyšlenku.

Asi v téže době, kdy velmi opožděně (vzhledem k datu napsání) Francouzi vydali Uspenského, začaly se objevovat stati Alexandra Zimina. Je těžké soudit, jakou část celého Ziminova díla asi desítky uveřejněných statí tvoří. V každém případě je známo, že Ziminovi nebylo nikdy povoleno své dílo vydat („očevidcy“ tvrdí, že má snad až 1500 stran), bylo pouze rozmnoženo a propůjčeno proti podpisu vybraným akademikům, kteří na připravova-

né diskusi Zimina jednoznačně odsoudili a jeho vývody vyvrátili, potom propůjčený výtisk vrátili. Jakobsonovi se nedostalo ze strany Sovětského svazu nikdy skutečného ocenění, pravda, v době postalinské už citován byl, byl brán na vědomí, ale kdoví, zda třeba rychlý vznik vlastní „sovětské“ verze staroruského znění Slova nebyl inspirován právě tužbou nemusit citovat Jakobsona a odvolávat se na něho. Ale ať je tomu jakkoliv, objektivním spojením oficiálních míst, hlásajících pravost Slova, Jakobson nesporně byl. A tak není vyloučeno, že tento emigrant, prohlašovaný za nepřítel Sovětského svazu, měl v rukou onen rozmnožený svazek Ziminovy knihy, zdá se, že některá místa v polemice se Ziminem tomu nasvědčují, ale definitivně bude lze na tuto otázku odpovědět až po vydání Ziminovy knihy, (respektive knih), dojde-li k tomu kdy. Také by tomu nasvědčoval poněkud rozhorlený tón Jakobsonovy polemiky. Už v době, kdy psal Jakobson závěrečnou studii pro svůj IV. svazek spisů, znal knihu Uspenského, a už po vytištění svazku, když však zřejmě ještě nebyl svázán, se v dostatečné míře seznámil se Ziminem. Připsal tedy ještě závěrečnou kapitolu svého čtvrtého dílu. Jakobsona zřejmě poněkud zaskočilo, že do diskuse se vmísili historikové (Uspenskij je i etnograf a kunsthistorik atd.); i když amatérsky užívají i velkého počtu jazykových argumentů, opakující více či méně Mazona, i když se jednotlivě tu i tam myšlenky dokazující původ Slova v XVIII. stol. objevily, přece jen způsob myšlení a způsob argumentace historiků je poněkud jiný, a Jakobson jako by ztrácel trpělivost, jeho diskuse je méně věcná, a byla-li vždy ironická a neúprosná, zdá se být tentokrát poněkud krátkozrace až hrubá. Jestliže Jakobson s gustem vytýkal už Mazonovi některé nedostatky v jeho jazykovědných znalostech, vytýká to tím více těmto amatérům, ale co je pro historika velice závažné, to Jakobson odbývá. Jde na prvním místě o fakt, že dodnes nevíme (a je nejspíš možné, že nemůžeme a nesmíme vědět), kde se Slovo našlo a kdy přesně bylo nalezeno. I když nejde o důkaz pravosti či nepravosti, je to pro historika velice závažný fakt, ale Jakobson mluví o nepodstatných podrobnostech. Zastánci pravosti uvádějí jako neotřesitelný fakt, že byl nalezen přípisek k takzvanému pskovskému Apoštolovi, který cituje Slovo o pluku Igorově, přesněji jednu větu z něho. Uvědomíme-li si, kolik takových „tajemství“ kolem Slova je (Zadonština, Tmutorakaňský kámen aj.), je Ziminův předpoklad, že Musin-Puškin tento přípisek znal, naprosto legitimní. Avšak Ziminovu konstrukci Jakobson odbyl poukazem, že jde o morbidní detektivní historku.

Snad ještě zmínku o tom, že Jakobson se stejně jako o nalezení staroruského znění Slova o pluku Igorově pokusil nalézt „archetyp“ Zadonštiny. To je postup podstatně jiný než v případě Slova, protože zde konkrétní materiál v mnoha variantách existuje, a je pak zcela přirozené, že se interpretové pokoušejí nalézt nějaké původní jednotné znění. Je to ovšem rozdílný přístup

proti našemu badateli Frčkovi, který se prostě snažil kriticky vydat všechny tehdy známé texty Zadonštiny a stanovit jejich následnost. Frček se staral o poměr Slova a Zadonštiny až někde ve druhém a třetím sledu; svědomitost a postup jeho práce vylučují nějakou předpojatost a na závěr jen usoudil, že jestliže - a tak tomu u Frčka skutečně je - se Slovo podobá nejmladšímu známému rukopisu, byla nejspíše nejdřív Zadonština a pak teprve Slovo (kdyby se naopak Slovo podobalo nejstaršímu rukopisu, bylo by logickou věcí nejprve Slovo, potom teprve Zadonština). Podotkněme jen, že Frčkovu práci aprobovala celá tehdejší česká slavistika, aniž ovšem považovala za nutné se k otázce posloupnosti Slova a Zadonštiny vyjadřovat. Jakobson Frčkův postup vyvrací a jeho archetyp se opírá o znění, které má ke Slovu nejbližší. Jakobson Frčka ironizuje.

Přes velkolepé Jakobsonovy konstrukce a více než umné dedukce, přes velkou přesvědčivost některých partií jeho prací, zůstává přece jen otázka, jak věc konec konců spornou mohl vědec takového formátu podávat v podstatě tak neproblémově a jednoznačně. Pro něho neexistovala pochybnost o pravosti Slova o pluku Igorově ani v náznaku.

Chceme-li se jen pokusit o pochopení situace, vyjděmež ze tří faktorů.

Jakobson se nikdy neomezoval na jednostranný přístup k problémům, tedy podívejme se i na jiné disciplíny, a snad by zde mohla dát odpověď i psychologie badatele; k takovému postupu tato krátká úvaha:

Nechceme se vůbec pouštět do otázek národního charakteru, národní duše a národní psychologie, budiž jen konstatováno, že víra v pravost Slova o pluku Igorově se pro Rusy stala věcí cti, národní povinností; bylo tomu tak za cara, bylo tomu tak za sovětů, je tomu tak dodnes. Skeptické hlasy byly umlčovány všemi možnými způsoby, nicméně většinou toho ani nebylo třeba. Je-li ve světě názor na autenticitu Slova řekněme asi z poloviny takový a z druhé poloviny opačný, je v ruském prostředí alespoň 90% badatelů jednoznačně pro pravost této památky, o širší veřejnosti, pokud se o takovéto věci vůbec zajímá, ani nemluvě. (Tím víc překvapuje, že noví skeptici se mezi Rusy od nalezení památky dodnes znovu a znovu rodí.) Spíše existuje jakási snaha vyznat se z lásky k překrásné památce.

Bylo zde řečeno, že Jakobsonův osud byl osud emigranta, dodejme navíc židovského emigranta. Emigrant usiluje nalézt svou vlast, židovský emigrant ji hledá o to vášnivěji, oč je jeho osud těžší. Jakobsonův osud putování ze země, k níž přilnul, opět dál, nebyl psychicky zrovna nejsnazší; ne zvolil-li nikdy Izrael za svou novou vlast, a nebylo-li mu už dáno vnějšími událostmi, aby zakotvil vnitřně, hlavou i srdcem v některé nové zemi, přimkl se tím více k matičce Rusi. Jakobson své názory na Slovo upřesňoval, rozšiřoval, prohluboval, ale nikdy nezměnil. Domnívám-li se, že Jakobson cítil celou svou duší nutnost zakotvit vnitřně ve své původní vlasti, v Rusku, a otázka pravosti

Slova byla pro něho daleko hlubší, byla to otázka po vlastní identitě, příslušnosti k národu, splynutí s vyšším celkem. Možná že právě Slovo o pluku Igorově ukazuje, že Jakobson měl ke kosmopolitismu dál, než lze předpokládat.

Ať už je Slovo o pluku Igorově pravé či nic, stalo se mýtem. A Jakobson tomuto mýtu cele podlehl. Přes všechnu genialitu jeho myšlenek nejsou jeho názory v této věci dostatečně přesvědčivé; je-li Slovo pravé, je Jakobsonovo dílo velikou inspirací jeho myšlenky dokončit, dopracovat, očistit od emocí. Není to jednoduché, Jakobsonovy práce vydají za několik institucí, které v SSSR a namnoze dodnes v Rusku na otázce Slova pracují, ale napříště už nebudou nekonečné měšce peněz a jednotlivcům nebude zcela lehké pokračovat v Jakobsonových stopách.

Je-li však Slovo dílem XVIII. století, pak pro skeptiky vyznávající toto přesvědčení je stejně náročné vyrovnat se s nepřeborným souborem Jakobsonových argumentů. Ať tak či onak, zůstává i v tomto bodě Jakobsonovo dílo inspirací, zůstává tou nejživější, nejsoučasnější pobídkou.